

מטבעות החשמונאים – שתי סוגיות

אריה קינדלר

ראשית הטביעה החשמונאית

הכרונולוגיה של מטבעות החשמונאים, ובפרט של ראשית טביעתם, בעייתית, משום שלהוציא תאריך בודד אחד כלל לא צוינו על המטבעות תאריכי הנפקתם, לא למניין השטרות, שתחילתו בשנת 312 לפנה"ס, ולא למניין שנותיהם של השליטים החשמונאים השונים. במאתיים השנים האחרונות ניסו עשרות רבות של חוקרים להתמודד עם בעיה זו. רובם סברו שיהונן הורקנוס הראשון (104-135 לפנה"ס) טבע מטבעות. אבל רבים, ובתוכם גם מחבר שורות אלה, סברו שאין לפסוח לחלוטין על יהונן הורקנוס השני (67, 63-40 לפנה"ס) כטובע מטבעות משלו. יעקב משורר סבור זה למעלה מעשרים שנה כי יהונן הורקנוס הראשון כלל לא טבע מטבעות, וכי טביעת מטבעות החשמונאים החלה רק בימי אלכסנדר ינאי (103-76 לפנה"ס) ולפיכך יש לייחס את כל המטבעות שבהם מופיע השם 'יהונן' ליהונן הורקנוס השני.¹

בדינונו להלן נעסוק בסוגיית ראשית הטביעה החשמונאית מבחינה היסטורית, ארכאולוגית ופלאוגרפית ונסה לברר מי היה השליט החשמונאי הראשון שטבע מטבעות.

העדות ההיסטורית

בספר חשמונאים א' מסופר שאנטיוכוס השביעי סידטס (138-129 לפנה"ס) העניק לשמעון החשמונאי (142-135 לפנה"ס) את הזכות לטבוע מטבעות: 'ומניח אנוכי לך לעשות מטבע שלך, מטבע בארצך'.² אך באותו פרק בספר חשמונאים אנו למדים שכאשר התחזק מעמדו הפוליטי, ביטל אנטיוכוס השביעי זכות זו: 'וישם לאל את כל אשר נדבר איתו בראשונה ויתנכר אליו'.³ לאור הנאמר בספר חשמונאים א על הענקת זכות הטביעה לשמעון, סברו חוקרים שונים ששמעון אכן טבע מטבעות.⁴ מאחר שלא נמצאו מטבעות הנושאים את שמו, ייחסו לו את

* המאמר מבוסס על הרצאה שנשאתי בכינוס בנושא 'מדינת החשמונאים', שהתקיים ביום 16 באפריל 1989 באוניברסיטת תל-אביב.

1 'משורר, מטבעות היהודים בימי בית שני, תל-אביב 1966, עמ' 19-27, 84-86, מס' 18-27 (יוחנן הורקנוס); עמ' 30-31 (אלכסנדר ינאי).

2 חשמונאים א, טו ו.

3 שם, שם כז.

4 ראה, למשל: G.F. Hill, *Catalogue of the Greek Coins in the British Museum, Palestine*, London, 1914, pp. 184-187, nos. 1-17.

וכן: א' רייפנברג, מטבעות היהודים, ירושלים 1947, עמ' 33-34, מס' 4-6.

המטבעות האנונימיים, היינו את שקלי הכסף העבריים ואת סדרת מטבעות הארד, המכונים על-פי כתובותיהם 'מטבעות שנת ארבע'. אולם בחפירות בית-צור, המצודה שהגנה על גבולה הדרומי של יהודה בימי שמעון, לא נתגלו מטבעות כאלה. בדו"ח על החפירות משנת 1931 דיווחו אולברייט וסלרס על מציאת 52 מטבעות בית תלמי, 153 מטבעות בית סלווקוס ו-16 מטבעות יהוחנן הורקנוס הראשון. החוקרים הגיעו למסקנה שבית-צור נעזבה בין השנים 120-110 לפנה"ס.⁵ בחפירה נוספת, שנערכה במקום בשנת 1957, נתגלו עוד 3 מטבעות בית תלמי, 7 מטבעות בית סלווקוס ו-2 מטבעות של יהוחנן הורקנוס הראשון.⁶ עובדה זו מחזקת את המסקנות שאליהן הגיעו בחפירות של שנת 1931. העדרם של שקלי כסף עבריים ומטבעות מסדרת 'שנת ארבע' בולט לעין. לעומת זאת, נמצאו הרבה שקלי כסף עבריים ומטבעות 'שנת ארבע' בחפירות מצדה, היינו מתקופת מלחמת היהודים ואחריה. על-פי השכבה שבה נמצאו מטבעות אלה ברור שלא יכולים היו להיטבע על-ידי שמעון החשמונאי.

כבר לפני עלייתו ושל אנטיוכוס השביעי לשלטון החלה התרופפות בית סלווקוס, שהיתה כרוכה בסכסוכים ובמלחמות פנימיות. אנטיוכוס השביעי, שנחשב למלך הסלווקי החזק האחרון שבשושלת, לא הצליח להחזיר את הממלכה לגדולתה. כבר בימיו, וכמובן גם לאחר מכן, לאור חולשת השלטון המרכזי, החלו העמים במרחב הפניקאי-ארצי-ישראלי לחתור, ולו במעט, לעצמאות. על רקע זה החלה טביעת מטבעות בערים הפניקיות. בארווד ובקרן החלו לטבוע מטבעות בשנת 137/136 לפנה"ס, בעכר-פטולמאס בשנת 132/131 לפנה"ס, בצור בשנת 126/125 לפנה"ס, בצידון בשנת 111 לפנה"ס ובאשקלון שבארץ-ישראל בשנת 104 לפנה"ס. בתקופה זו, היינו בשליש האחרון של המאה השנייה לפנה"ס, החלה גם הטביעה החשמונאית.

לאחר שנרצחו שמעון וכל בניו למעט אחד, ירש האחד שניצל, יהוחנן הורקנוס הראשון, את כסא אביו. בתחילה היה כפוף לאנטיוכוס השביעי, ששלט ביד רמה, ותבע ממנו כופר כסף וחיל עזר. אך עם מותו של אנטיוכוס השביעי, בשנת 129 לפנה"ס, השתחרר יהוחנן הורקנוס הראשון מעול השלטון הסלווקי. עם זאת, נראה שהוא החל בטביעת מטבעותיו רק שנים אחדות לאחר מותו של אנטיוכוס השביעי, כאשר ביסס את שלטונו.

ההשפעה ההלניסטית שהחשמונאים היו חשופים לה, אם כי ביקשו להתנער ממנה, באה לביטוי, בין השאר, במטבעות שהנפיקו. כדי להשתלב במסחר באזור היה על שליטי החשמונאים ובראשם יהוחנן הורקנוס הראשון לקבל את תקן המטבע הסלווקי, שכן שיטת המטבע הסלווקית שלטה באזור, והיתה נהוגה בארץ עוד תקופה ארוכה, עד לבואו של הנציב הרומי קופוניוס ליהודה, בשנת 6 לספירה. מטבעותיהם של החשמונאים הונפקו לפיכך במשקל ובמידות דומים לאלה של העריכים הסלווקיים המקבילים. כאן המקום להעיר שהחשמונאים לא הנפיקו מטבעות כסף, אלא אך ורק מטבעות ארד. דומה שבתחילה השתמשו במטבעות הכסף הסלווקיים, שמצויים היו במחזור וכשמותם נידלדלה, החלו להשתמש, גם בארץ, בשקלים הצוריים שהונפקו החל בשנת 126/125 לפנה"ס.

השפעה הלניסטית רבה ניכרת גם בדגמי המטבעות שהנפיקו החשמונאים, שלרובם אבטיפוס

O.R. Sellers & W.F. Albright, 'The First Campaign of Excavations at Beth Zur', *BASOR*, 43 5
(1931), p. 13

R.W. Funk, 'The 1957 Campaign at Beth Zur', *BASOR*, 142 (1958), p. 17 6

סלווקי. על-מנת למנוע פגיעה בעקרונות הדת, השכילו החשמונאים לבחור בדגמים שאין בהם משום הפרת הציור 'לא תעשה לך כל פסל וכל תמונה'. עיקר הדגמים הם: קרני-שפע כפולות, כתובת מוקפת זר, פרת, כף תמר, עוגן, כוכב ועוד.

הדגמים המקובלים ברוב המטבעות של יהוחנן הורקנוס הראשון הם קרני-השפע הכפולות וכתובת המוקפת בזר. כיוון שהחשמונאים שאלו את דגמי מטבעותיהם ממטבעות סלווקיים, ברור שיהוחנן הורקנוס הראשון לא יכול היה לטבוע מטבעות בדגם קרני-השפע הכפולות קודם להופעת דגם זה אצל הסלווקים. השליט הסלווקי הראשון שהשתמש בדגם קרני-השפע הכפולות — השונות אמנם במקצת בסגנון מאלה המופיעות במטבעות החשמונאים — היה אלכסנדר השני זבינא (123-128 לפנה"ס). נראה אפוא שיהוחנן לא החל לטבוע מטבעות קודם לשנת 127 לפנה"ס. במטבעותיו הראשונים של יהוחנן מופיעים ליד קרני-השפע תשליכים או אותיות יווניות, אשר דומים להם מצויים בשפע במטבעות הסלווקים. בחלק ממטבעותיו של יהוחנן מופיע התואר 'ראש חבר היהודים'. חלק מן המטבעות הנושאים תואר זה נושאים גם תשליכים או אותיות יווניות, ועל כן נראה שהמטבעות הנושאים את התואר 'ראש חבר היהודים' הם מראשית טביעותיו של יהוחנן. נוסח הכתובת העברית המקובלת, המופיעה בכל מטבעות החשמונאים להוציא חלק ממטבעותיו של אלכסנדר ינאי, הוא: 'פלוני הכהן הגדול וחבר היהודים'. המונח 'חבר היהודים' לא פוענח עד היום. לאור התואר 'ראש חבר היהודים' במטבעות יהוחנן נראה שיש לראות ב'חבר היהודים' תרגום עברי של המונח *κοινων Ἰουδαίων*, היינו קהיליית היהודים. התואר 'ראש קהיליית היהודים' דומה לתארו של שמעון החשמונאי בספר חשמונאים א, כגון: אתנרכוס, הגמון, שרעם-אל ועוד.⁷ ייתכן שיהוחנן השתמש בתואר זה כדי להעניק לשלטונו מתוקף החוקיות של שלטון אביו.

העדות הארכאולוגית

מטבעות שטבע יהוחנן התגלו בשכבות הלניסטיות מן המאה השנייה לפנה"ס, היינו לפני תקופתו של אלכסנדר ינאי, ואם כן, יהוחנן הורקנוס הראשון הוא שטבע אותם.

חפירות

בחפירות בית-צור נתגלו, כאמור, מטבעות שטבע יהוחנן. הם נמצאו בשכבה הלניסטית, המסתיימת, לדעת החופרים, לכל המאוחר בשנת 110 לפנה"ס. בחפירות באר-שבע נתגלו מטבעות בית תלמי, בית סלווקוס, מטבעות נבטיים ומטבעות של יהוחנן, ולא נמצאו מטבעות של אלכסנדר ינאי.⁸ בחפירות בשומרון לא נתגלו מטבעות של יהוחנן, אך נתגלו 8 מטבעות של אלכסנדר ינאי.⁹ שומרון נחרבה, כידוע, בשנת 109 לפנה"ס על-ידי יהוחנן הורקנוס הראשון, ויושבה מחדש על-ידי אלכסנדר ינאי או על-ידי גביניוס בשנת 57 לפנה"ס. אילו טבע יהוחנן הורקנוס השני מטבעות, יש להניח שהיו מתגלים שם.

7 חשמונאים א יד כח, מא, מז עד הסוף.

8 Y. Aharoni (ed.), *Beer-Sheba I, Excavations at Tel Beer-Sheba 1969-1971*; A. Kindler, *The Coins*, Tel-Aviv 1973, p. 94, nos. 36-37

9 G. Risner & C.S. Fisher, *Harvard Excavations at Samaria 1908-1910, I*, Text, Cambridge MA, 1924, pp. 252-253, 266

מטמונים

במטמון בית-סחור¹⁰ נמצאו 63 מטבעות שטבע יהוחנן: 15 מהם עם הציון א מעל לכתובת, ב-10 מופיע התואר 'ראש חבר היהודים', ו-9 מהם נושאים תשליבים או אותיות יווניות: Α, Δ, Π, Κ. במטמון שער-הרחמים¹¹ נמצאו 19 מטבעות של יהוחנן: 4 מהם עם הציון א מעל לכתובת; 5 עם אותיות יווניות: Α, Δ, Π; 2 לפטה מטיפוס כף-תמר/פרח; ו-8 מטבעות רגילים. הכתובות על כל המטבעות נכתבו בכתב הקלאסי (ראה להלן), בדומה לכתב במטבעות שנמצאו במטמון בית-סחור. במטמון מהמחצית השנייה של המאה השנייה לפנה"ס נמצאו 88 מטבעות, מהם ניתן היה לזהות 63: 52 מטבעות שנטבעו בעכו-פטולמאיים, 6 מטבעות סלווקיים, מאנטיכוס השלישי עד אנטיכוס השישי; מטבע אחד מהעיר צור מהמחצית השנייה של המאה השנייה לפנה"ס; ו-3 מטבעות חשמונאיים, מהם שניים ברורים של יהוחנן.¹²

הבחינה הפלאוגרפית

כבר לפני כ-40 שנה פרסמתי¹³ לוח פלאוגרפי לכתובות המופיעות על מטבעות החשמונאים. בתקופת החשמונאים היה הכתב העברי העתיק, שבו השתמשו לכתובות שעל המטבעות, כתב ארכאי-קפוא, שכן לצרכים אחרים השתמשו אז כבר בכתב המרובע. התברר שבכתובות שעל המטבעות ניתן להבחין בצורות כתב מגובשות אחדות, ולצורך העבודה המיתודית נתתי להן שמות לפי ראות עיני. ביקשתי להיעזר בצורות כתב אלה לקביעת הכרונולוגיה של מטבעות החשמונאים, ובתוך כך קבעתי כי המטבעות בעלי הכתב הארמי הם של יהוחנן הורקנוס השני.

לפני כשנה רכש המכון לארכאולוגיה של האוניברסיטה העברית בירושלים מטמון שמוצאו, ככל הנראה, מסבסטיה או מג'נין. המטמון כלל כ-850 מטבעות שטבע יהוחנן, ולא היו בו מטבעות של אלכסנדר ינאי. לפי דברי דן בר'ג, שהרצה על מטמון זה,¹⁴ מופיעים בו כל הטיפוסים, טיפוסים המשנה והתשניות (וריאציות) של מטבעות יהוחנן הכהן הגדול, כולל כאלה שבכתובותיהם הנוסחה היא 'יהוחנן הכהן הגדול ראש חבר היהודים' ומטבעות עם תשליבים ואותיות יווניות. הכתובות שעל המטבעות נכתבו בכל ארבעת סוגי הכתב, היינו קלאסי, חנן, בלוק וארמי (ראה לוח I). כמו כן היו במטמון מספר מטבעות הלניסטיים מהמחצית השנייה של המאה השנייה לפנה"ס.

מטמון זה מוכיח בצורה חד-משמעית שאכן יהוחנן הורקנוס הראשון הוא זה שטבע את ראשוני מטבעות החשמונאים. מן הראוי להזכיר שאלכסנדר ינאי טבע כשני שלישי של כל מטבעות החשמונאים. על כן, מטמון מטבעות שאין בו ממטבעותיו של אלכסנדר ינאי מוכיח בעליל שהשם

10 E.L. Sukenik, 'A Hoard of Coins of John Hyrcanus', *JQR*, xxxvii (1947), pp. 281-282, pls. I-II II

11 א' קינדלר, 'מטמון מטבעות מימי הורקנוס השני', עלון החברה הנומיסמטית לישראל, 3, מס' 1 (יולי 1968), עמ' 8-1.

12 א' קינדלר, 'מטמון מחצית השנייה של המאה השנייה לפנה"ס', עלון החברה הנומיסמטית לישראל, 4, מס' 3 (ינואר 1970), עמ' 41-46.

13 ל' קדמן וא' קינדלר, המטבע בארץ-ישראל ובעמים, תל-אביב 1963, עמ' 102.

14 פרופ' דן בר'ג נשא את הרצאתו בכנס החברה הנומיסמטית לישראל שהתקיים בביתן קדמן למטבעות בתל-אביב ב-5 במאי 1989.

לוח 1

לוח פלאוגרפי למטבעות יהוחנן הורקנוס הראשון (104-135 לפנה"ס)

ארמי	בלוק	חנן	קלאסי
<p>יהו חנן -1-</p> <p>MEV 448 -4-</p>	<p>יהוח נן הכהן גהדד</p> <p>4992 4444 1992</p>	<p>יהו חנן הכה נהגדלו אשחב היה</p> <p>fa2 4108 4982 222</p>	<p>יה וחנה כתן הכה לראשה בר ה</p> <p>AZ 4108 4722 111</p> <p>יהוחנן הכתן לוחברה הודים</p> <p>45844 42444 124984 2412</p>
<p>יהו חנן הכ הן גז ד</p> <p>431 43448 1144</p>	<p>יהוח נן הכהן לוחבר ה</p> <p>4992 4444 1992</p>	<p>יהו חנן הכה נהגדלו חברה היה</p> <p>422 4108 4982 2498 24</p>	<p>יהוחנן הכתן לוחברה יודים</p> <p>45844 42444 124984 2412</p>
<p>יהו חנן בכ הן גז וחבר</p> <p>431 43448 1144 1184</p>	<p>יהוחנ נהכתן לוחבר יהוד</p> <p>4992 4444 1992 4444 1992</p>	<p>יהו חנן הכה נהגדלו חברה היה</p> <p>422 4108 4982 2498 24</p>	<p>יהוחנן הכתן לוחברה היה</p> <p>45844 42444 124984 2412</p>

יהוחנן המופיע על המטבעות המצויים בו הוא שמו של יהוחנן הורקנוס הראשון; אילו היה זה יהוחנן הורקנוס השני, היה עלינו למצוא במטמון מטבעות רבים של אלכסנדר ינאי, שללא ספק היו עוד במחזור בכמויות גדולות בימיו של יהוחנן הורקנוס השני.

מטבעות 'ינתן הכהן הגדול'

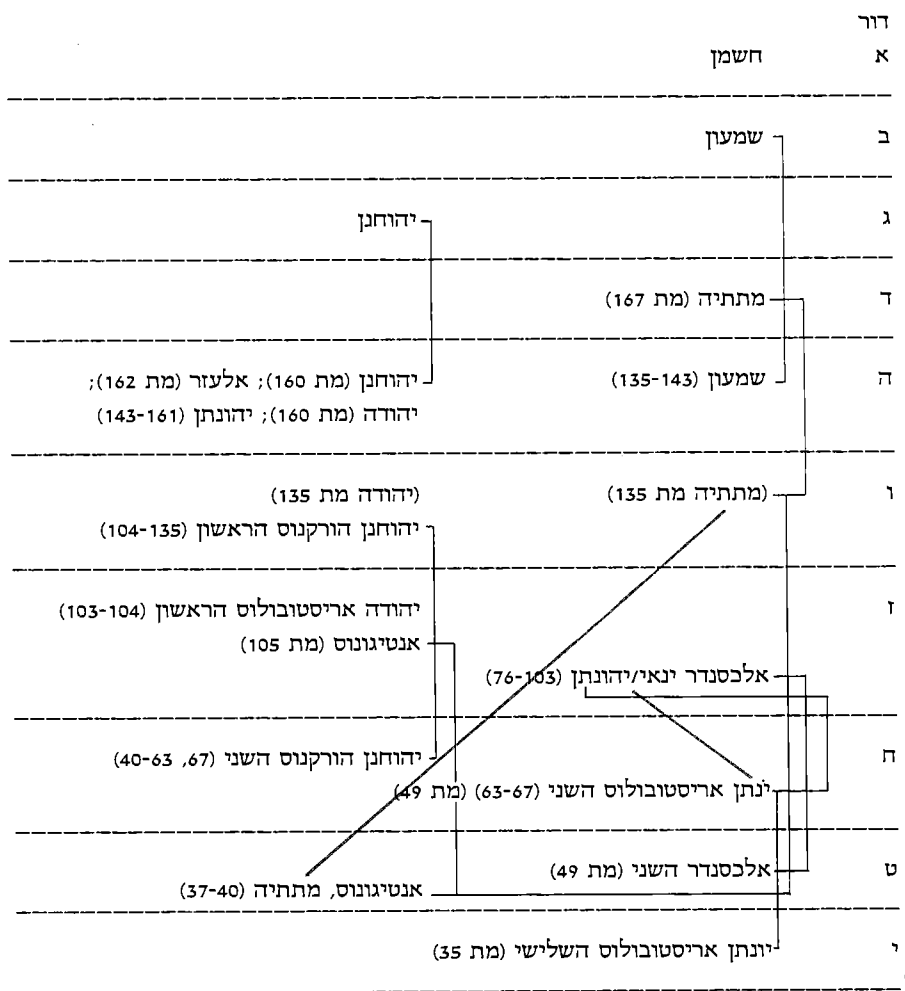
בין מטבעות החשמונאים ידועים מטבעות שעליהם מופיעה הכתובת 'ינתן הכהן הגדול וחבר היהודים'. מטבעות אלה הם מהטיפוס החשמונאי המקובל, ומופיעות עליהם קרני-שפע כפולות, וכתובת מוקפת בזר. זו מופיעה בשני סוגי כתב, קלאסי רחב וארמי. כמעט כל המטבעות שעליהם מופיעה הכתובת בכתב הקלאסי הרחב, טבועים על-גבי מטבעות אלכסנדר ינאי מהטיפוס הכולל פרח, הכתובת 'יהונתן המלך', עוגן והכתובת ביוונית ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ. המטבעות שעליהם מופיעה הכתובת בכתב ארמי אינם טבועים על-גבי מטבעות אלכסנדר ינאי, למעט חריגים בודדים.

העובדה שחלק גדול של מטבעות 'ינתן' נטבעו על-גבי מטבעותיו של אלכסנדר ינאי מוכיחה שהמטבעות של 'ינתן' הונפקו לאחר מותו של אלכסנדר ינאי, היינו לאחר שנת 76 לפנה"ס. ברור גם שהם הונפקו קודם לשנת 40 לפנה"ס, שבה עלה לשלטון מתתיה אנטיגונוס שטבע את מטבעותיו הוא. טביעת המטבעות של 'ינתן' על מטבעות אלכסנדר ינאי מהטיפוס הכולל דגמים של פרח ועוגן מוכיחה גם שהמטבעות מטיפוס זה הם האחרונים שבסדרת מטבעותיו, שכן מי שטבע על-גביהם את הטיפוס 'ינתן' בוודאי מצאם עדיין במטבעה. השאלה העומדת לפנינו היא מי

היה 'ינתן' זה. בעבר סברתי שהיתה זאת שלומציון המלכה, שטבעה מטבעות אלה לזכר בעלה תוך השמטת הציורוף 'הו' משמו העברי של אלכסנדר ינאי, יהונתן, ומתוך התחשבות בפרושים.¹⁵ אריה רייפנברג¹⁶ העלה את הרעיון ש'ינתן' זה הוא הורקנוס השני, ועוד הועלו רעיונות כהנה וכהנה. הקושי נערץ בשמות הכפולים, העבריים והיווניים, של שליטי החשמונאים, כגון יהוחנן הורקנוס, יהודה אריסטובולוס, אלכסנדר ינאי ומתתיה אנטיגונוס, באשר בחלק מהמקרים נמסר לנו שם אחד בלבד מתוך השניים, ובדרך-כלל השם היווני. אך מתברר שהחשמונאים נהגו לחזור על שמות אבותיהם. מבדיקה שערכתי עולה שלרוב העבירו שם מסב לנכד, כפי שנראה בלוח 2 המובא כאן.

15 אלכסנדר ינאי ביקש על ערש דווי משלומציון להתפשר עם הפרושים, ראה: יוספוס, קדמוניות יג, ה טו.
 16 רייפנברג (לעיל, הערה 4), עמ' 35, מס' 18, 19.

לוח 2 גלגול שמות בשושלת בית חשמונאי

אריה קינדלר

אך הנוהג להעביר שם מסב לנכד השתבש כנראה במקרה של אריסטובולוס השני; שמו היה ככל הנראה, ינתן, כשם אביו, יהונתן. שם זה מסתבר בהשלכה לאחור משמו של אריסטובולוס השלישי נכדו של אריסטובולוס השני, שמדברי יוספוס אנו למדים ששמו היה יונתן.¹⁷ למן מותו של אלכסנדר ינאי בשנת 76 לפנה"ס ועד לתפיסת השלטון על ידי אריסטובולוס השני חלפו כעשר שנים, שבהן לא הונפקו מטבעות ואריסטובולוס השני היה שליט נמרץ וחזק למדי שעשוי היה לטבוע מטבעות בשמו. לאור זאת נראה שינתן אריסטובולוס השני הוא שטבע את המטבעות בעלי הכתובת 'ינתן הכהן הגדול וחבר היהודים'.

מונח בזכויות יוצרים